

Актывізацыя лексікі вучняў як падмурак якаснага разумення тэксту

Сінтэз навуковых дысцыплін – неабходнасць і рэальнасць сучаснай навукі і практыкі. Супрацоўніцтва псіхалагаў і лінгвістаў спарадзіла новую дысцыпліну – псіхалінгвістыку – каля паловы стагоддзя таму. Яе здабыткі ў галіне навучання роднай і замежнай мовы могуць ўзбагаціць метадычны інструментарый настаўніка і пашырыць, а, магчыма, змяніць яе ці яго ўяўленне пра свой прадмет.

Традыцыйным аб'ектам псіхалінгвістыкі ёсць слова, яго ўспрыняцце і роля ва ўспрыняцці тэксту, будова яго значэння, а таксама тое, як значэнні слоў прадстаўлены ў псіхіцы чалавека. Важнасць валодання значным слоўніковым запасам мовы зразумелая кожнаму настаўніку. Прычым багаты слоўнік важны на ўсіх этапах авалодання маўленнем. Айчынны педагог В. І. Смыкоўская вылучае два такія этапы: першы: этап авалодання нарматыўным узроўнем мовы, другі: этап засваення прыёмаў маўленчай выразнасці [5, с. 8]. Узбагачэнне слоўніка на другім этапе апасродкавана аналізам сродкаў выражэння мастацкай і іншай прозы і паэзіі, складаннем вучнёўскіх міні-тэзаўрусаў, завучваннем вершаў і актывізацыяй лексічных сродкаў выражэння пры складанні ўласных тэкстаў: сачыненняў, рэфератаў і г. д.

Развіты лексікон важны не толькі сам па сабе, але і як падмурак якаснага разумення тэксту. Вядомы лінгвіст Л. В. Шчэрба адзначаў, што слова нічым істотна не адрозніваецца ад члена фразы і, фактычна, з'яўляецца мінімальна магчымай фразай [6, с. 377]. Увага пры ўспрыняцці тэкстаў у асноўным фіксуецца на сэнсавых апорах або ключавых словах. Гэта могуць быць некалькі словаў або фраз, якія ўвасабляюць асноўную думку тэксту. Менавіта ўспрыняўшы іх, чытач або слухач канструіруюць у сваёй свядомасці вобраз тэксту. Уся астатняя тэкставая інфармацыя дадаецца ў першасную схему. Гэтая першасная схема ўяўляе сабой гіпотэзу чытача аб змесце тэксту. Інфармацыя, якую мы атрымліваем пад час успрыняцця можа не адпавядаць першаснай гіпотэзе і карэктавацца.

Настаўнік можа лёгка праілюстраваць гэты працэс для сабе і для вучняў шляхам простага вопыту. Вучням раздаецца любы тэкст, пасля прачытання якога яны мусяць адказаць на пытанне, якія словы ў тэксце найбольш раскрываюць ягоны змест. Такое практыкаванне развівае здольнасць вылучаць асноўныя думкі.

Успрыняцце тэксту як праверку гіпотэзы можна праілюстраваць шляхам наступнага практыкавання. Вучням раздаецца тэкст; пры гэтым паведамляецца, што неабходна закрыць яго цалкам, апроч першага радку або некалькіх радкоў. Пасля таго, як вучні іх прачытаюць, ім задаецца пытанне, аб чым можа быць увесь тэкст. Пасля можна запытацца ў іх, якія менавіта слова ці выразы дапамаглі ім зрабіць іх заключэнні. Далей чытаюцца наступныя некалькі радкоў і апытанне паўтараецца. Такім чынам відавочным робіцца паступовае змяненне гіпотэзы аб змесце тэксту і вылучэнне новых словаў – апор.

Хаця магчыма здагадка па кантэксце, без добрага лексічнага запasu вылучэнне апор праблематычна, а разуменне тэксту будзе няякасным і няпоўным. Гэта часта мае месца пры чытанні на замежнай мове. Каб родная мова не ператварылася ў замежную, неабходна ўзбагачаць лексічны запас навучэнца, а таксама актывізаваць яго.

Для гэтага важна ўяўляць, якім чынам прадстаўлены лексічны запас у памяці і свядомасці чалавека. Сучасная псіхалінгвістыка прапануе канцэпцыю ментальнага лексікону альбо тэзаўрусу. Ментальны (ад англ. *mental* – псіхічны, разумовы) лексікон уяўляе сабой сістэму значэнняў усіх словаў, якімі валодае чалавек.

Вядома, што слова мае шэраг значэнняў або некалькі тыпаў значэння. Вылучаюць, напрыклад шырокавядомыя лексічнае і граматычнае значэнні. З лексічным значэннем найчасцей атаясамліваецца паняцце. Значэнне адносна аб'ектыўна, але можа і адрознівацца для кожнага пэўнага носьбіта мовы. Гэтак, усе мы ў прынцыпе разумеем, што такое дом і маем аб доме нейкае абстрактнае ўяўленне. Нехта, аднак, можа ўяўляць

дом як 29-павярховы будынак, а іншы – як аднапавярховую хатку на лецішчы. Вядомы псіхолаг А. М. Лявонцьеў прапанаваў лічыць такі спецыфічны кампанент значэння асобасным сэнсам. Сэнс таксама размешчаны ў лексіконе.

Вядома таксама, што значэнне слова ў пэўнай ступені абумоўлена кантэкстам. Вернемся да нашага прыкладу са словам “дом” і змесцім яго ў два розныя кантэксты: “белы дом” і “жоўты дом”. Як бачым, адно і тое слова выражае зусім іншыя паняцці. Гэтыя кантэкстныя значэнні словаў таксама частка лексікону.

Найбуйнейшая распрацоўшчыца праблемы ментальнага лексікону А. А. Залеўская прапануе наступнае яго азначэнне: “лексікон – сістэма кодаў і кодавых пераходаў у працэсе маўленчаразумовай дзейнасці, якая мае шматярусную будову з рознай ступенню дасягальнасці ярусаў” [3, с. 75]. Кожнаму ярусу адпавядае пэўны тып значэння слова. Мяркуюць, што на самым знешнім узроўні знаходзяцца найбольш агульныя лексічныя значэнні слоў – паняцці. Сукупнасць гэтых значэнняў называюць “ядром ментальнага лексікону”. На глыбейшых узроўнях размешчаны больш рэдкія, кантэкстныя, асобасныя значэнні. Такім чынам, лексікон нагадвае слоўнікавы артыкул міжмоўнага слоўніка. У такім артыкуле пад першым нумарам заўсёды ідзе найбольш агульнае значэнне іншамоўнага слова, потым больш рэдкія, затым, магчыма, значэнні гэтага слова як тэрміна, у слэнгу і г. д. Мяркуецца, што пры прад’яўленні чалавеку пэўнага слова, найперш прыгадваецца яго агульнае значэнне.

Мяркуецца, што значэнні ў лексіконе паеднаны асацыятыўнымі сувязямі. Найбольшую колькасць сувязяў пры гэтым утвараюць тыя словы, якія маюць найбольшае значэнне для чалавека, якія найбольш часта ёй ці ім ужываюцца. Прапануецца шэраг варыянтаў магчымай асацыятыўнай структуры лексікону, напрыклад, значэнні могуць быць захаваныя ў памяці ў выглядзе “дрэва значэнняў”, сінанімічных, антанімічных або іншых пар, у выглядзе тэматычных комплексаў і г. д.

Асацыятыўную будову лексікону можна праілюстраваць гэтак званым ланцуговым асацыятыўным эксперыmentам, які можна зладзіць сумесна з вучнямі. Прапануецца любое слова, а вучні на працягу, дапусцім, адной хвіліны мусяць запісваць паслядоўныя асацыяцыі: спачатку першую асацыяцыю на слова, якое прад’яўлена, потым першую асацыяцыю на першую асацыяцыю і г. д. Эксперымент праілюструе індывідуальнасць ментальных лексіконаў вучняў.

Важна, каб у чалавека былі актывізаваныя як мага больш словаў. Актывізацыя – гэта працэс пры якім словы або іх значэнні ў лексіконе могуць перайсці на больш даступны ярус. З дапамогай актывізацыі можна рашыць наступныя задачы. Гэта размінка вербальнага мыслення, якая рыхтуе яго да далейшай працы. Актывізацыя дазваляе прыгадаць каларытныя словы і выразы з тым каб ужыць іх, напрыклад, у сачыненні. Актывізацыя дазволіць глыбей разумець мастацкія творы: іх стылістычныя прыёмы, атрымліваць асалоду ад багацця слоўніка аўтара. Праца з лексікай дазволіць глыбей запомніць лексічны матэрыял.

Жадаючы развіць лексічны запас вучняў, настаўнік можа сутыкнуцца з пэўнымі праблемамі. Простае завучванне слоў – даволі сумнае заняцце. У сувязі з гэтым В. С. Карасцялёў паказвае, што матывам авалодання новай лексікай або матывам яе актывізацыі можа стаць экстралінгвістычны аб’ект – цікавы тэкст, фільм і г. д., якія спараджаюць жаданне выказацца. Гэткі аб’ект стварае “змястоўны базіс” – сукупнасць думак і ідэй, якія будуць заключаны ў маўленчую абалонку [4, с. 56]. Гэта, аднак, даступна на больш прасунутых этапах навучання мове, калі вучні ў стане збудаваць свой уласны звязаны тэкст. Але нават на гэтым этапе на дыскусію, асабліва ва ўмовах недахопу часу на ўроку, не заўсёды хопіць часу. Гэта абумоўлівае неабходнасць сціслых па часе практыкаванняў, якія будуць дастаткова цікавыя вучням.

Такія практыкаванні на актывізацыю лексічнага запasu і агульнага вербальнага мыслення вельмі пашыраны ў сусветнай лінгвадыдактыцы. У англамоўных крыніцах яны называюцца “warm-up” (разагрэў – англ.). На важнасць спецыяльных практыкаванняў, якія папярэднічаюць напісанню пісьмовай працы ўказваюць і айчыныя аўтары [5, ст. 10].

Для актывізацыі лексічнага запасу традыцыйна ўжываецца наступнае практыкаванне: вучням прапануецца па чарзе называць словы, якія пачынаюцца з пэўнай літары. Можна прапанаваць цэлы шэраг мадыфікацыяў гэтага практыкавання. Напрыклад, віктарына: хто запіша найбольш такіх словаў. Пры гэтым кожны вучань запісвае словы ў сшытку на працягу, напрыклад, адной хвіліны. Перамагае той, хто прыгадае найбольшую колькасць. Іншая мадыфікацыя: называць словы, якія належаць да пэўнай прадметнай вобласці.

Пашыраны практыкаванні на сінонімы. Напрыклад, у вершы ці іншым тэксце прапануецца замяніць пэўныя словы сінонімамі. Можна прапанаваць віктарыну: хто назаве найбольш арыгінальныя эпітэты для розных аб'ектаў, напрыклад, маці, ветру і інш. Практикаванне ўзбагачае лексікон, развівае творчую думку. Можна прапанаваць замяніць пэўныя словы ў тэксце на іх антонімы. Актывізацыі лексікону спрыяюць таксама практыкаванні, скіраваныя на развіццё навыку мастацкай перцэпцыі. Гэтай тэмай у нашай краіне займалася прафесар Л. М. Рожына і цікаўных мы адсылаем да яе кніг.

У якасці комплексу практыкаванняў па актывізацыі лексікону можна прапанаваць і заданні з тэстаў вербальнага інтэлекту. Вядома, што іх выкананне можа развіць тыя здольнасці, якія яны вымяраюць. Выкладчыкам мовы можна параіць паспрабаваць выкарыстаць апісаных ніжэй заданні выключна як практыкаванні, *але не як інструмент для вымярэння інтэлекту.*

Чытачу прапануюцца тыповыя заданні з тэсту вербальнага інтэлекту вядомага амерыканскага псіхолага Г. Дж. Айзенка адаптавана паводле [1]. Гэтыя заданні цалкам пабудаваны на лексічным матэрыяле. Айзенк лічыў, што асноўным паказчыкам інтэлекту з'яўляецца хуткасць прапрацоўкі інфармацыі. таму яго тэст у арыгінале – гэта так званы “тэст хуткасці”, г. зн. час яго выканання абмежаваны [2, с. 37]. Настаўнік, які пажадае скарыстацца нейкімі з заданняў можа таксама зладзіць віктарыну на хуткасць.

У тэсце Айзенка прысутнічаюць наступныя тыпы заданняў:

1. Рашэнне анаграмаў. Анаграма – гэта зашыфраванае слова. Шыфроўка ажыццяўляецца метадам перастаноўкі літар слова [7, с. 32]. Такое практыкаванне можа развіць здольнасць апазнання словаў ў тэксце, асабліва пры хуткім яго праглядзе. У арыгінальным тэсце прапанаваны вельмі простыя анаграмы. Заданне можна ўскладніць, прапанаваўшы вучням сапраўдныя словы, пераставіўшы літары якіх можна атрымаць іншыя сапраўдныя словы (напрыклад, рака – кара). Можна прапанаваць і іншую мадыфікацыю задання. Вучням даецца адно доўгае бессэнсоўнае слова, з літар якога трэба скласці як мага больш сапраўдных словаў. Такія практыкаванні актывізуюць слоўнікавы запас, дазваляюць прыгадаць вялікую колькасць словаў (у тым ліку і рэдка ўжывальных), развіваюць назіральнасць, увагу.
2. Са спісу словаў трэба выключыць адно, якое не падыходзіць па сэнсе. Гэтае заданне развівае ўменні лагічнага аналітычнага мыслення.
3. Патрабуецца падабраць слова, якое было б канчаткам аднаго і пачаткам іншага. Для выканання вучань мусіць разгледзець шэраг альтэрнатываў, што паспрыяе актывацыі лексікону.
4. Патрабуецца падбіраць агульны пачатак або канчатак да спісу словаў.
5. Патрабуецца падабраць слова, якое значыла тое, што і два іншых. Гэтае заданне спрыяе актывізацыі сістэмы значэнняў слова.

Ніжэй прапануюцца прыклады заданняў. Пасля кожнага задання ў дужках ідзе адказ.

1. Устаўце слова, якое б пазначала тое самае, што і словы па-за дужкамі.

тканіна ... стан рэчыва (газ)

2. Устаўце слова, якое было б канцом першага і пачаткам другога

мель .. мена (па)

3. Рашыце анаграмы і выключыце лішнія словы.

кйаех (хакей)

энтіс (тэніс)

о жытв (живот) – *лішнія слова*

туфолб (футбол)

4. Знайдзіце агульны канчатак .

м... (ель)

яг...

с...

5. Устаўце слова, якое пазначае тое, што і словы па-за дужкамі.

жывёла манах (лама)

6. Устаўце слова, якое было б канцом першага і пачаткам другога

сна ... авы (рад)

7. Выключыце лішнія слова

кірны (ныркі)

чапень (печань)

змог (мозг)

доркат (доктар) – *лішнія слова*

8. Знайдзіце агульны пачатак

..... бурка, горац, кніжнік (чарна -)

9. Устаўце слова, якое пазначае тое, што і словы па-за дужкамі

крыніца адмычка (ключ)

10. Устаўце слова, якое было б канцом першага і пачаткам другога

пя ... ал (сок)

11. Выключыце лішнія слова

топаш (пошта)

ыраёд (радыё)

лкмуаб (клумба) – *лішнія слова*

гталэрфе (тэлеграф)

12. Знайдзіце агульны пачатак

.... воз, нос, раздзел (вада)

13. Устаўце слова, якое было б канцом першага і пачаткам другога

та ... ат (пір)

14. Устаўце слова, якое пазначае тое, што і словы па-за дужкамі

знешняя костка (...) вугал (рог)

15. Выключыце лішнія слова

лапіеснь (апельсін)

гураш (груша)

ішвян (вішня)

багрзу (арбуз)

кпатуас (капуста) – *лішнія слова*

16. Устаўце слова, якое было б канцом першага і пачаткам другога

ма ... змова (ра)

17. Знайдзіце агульны канчатак

в ... г ... д ... к ... м ... ст ... т ... ук ... ф ... (ол)

18. Выключыце лішнія слова

клэсар (крэсла) – *лішнія слова*

жура (ружа)

афілка (фіялка)

івслакё (васілёк)

аныюшнак (канюшына)

19. Знайдзіце агульны канчатак

бр ... гн ... д ... к ... л ... р ... с ... т ... хр ... (ом)

20. Устаўце слова, якое пазначае тое, што і словы па-за дужкамі

ахова (.....) заслугоўвае (варта)

21. Устаўце слова, якое было б канцом першага і пачаткам другога
дзік ец (абраз)
22. Выключыце лішнія слова
рхаэ (рэха) – лішнія слова
ачракаў (аўчарка)
лбодугь (бульдог)
дзулеп (пудзель)
23. Устаўце слова, якое пазначае тое, што і словы па-за дужкамі
насып ... стрыжань (вал)
24. Знайдзіце агульны канчатак
тр ... ув ... ч ... (эсь)
25. Устаўце слова, якое было б канцом першага і пачаткам другога
сама ... іць (стрэл)
26. Выключыце лішнія слова
лівія (Вілія)
пыжар (Парыж) – лішнія слова
дроппя (Дняпро)
нмёан (Нёман)
27. Устаўце слова, якое пазначае тое, што і словы па-за дужкамі
кветка (.....) імя (Васільёк, Лілея, Ружа, Нарцыс і інш.)
28. Устаўце слова, якое было б канцом першага і пачаткам другога
пра знаўства (мова)
29. Выключыце лішнія слова
ітёко (Токіё)
лаос (Осла)
натарто (Таронта)
лебгадр (Белград) – лішнія слова (ня ўтрымлівае літары “о”)
30. Знайдзіце агульны канчатак
б г л м п с сп ч (айка)
31. Знайдзіце агульны канчатак
в ... гл ... дз ... дл ... м ... ас ... (іна)
32. Устаўце слова, якое пазначае тое, што і словы па-за дужкамі
жывёла пяшчота (ласка)
33. Устаўце слова, якое было б канцом першага і пачаткам другога
за ... рэль (мак)
34. Выключыце лішнія слова
лора (арол)
фіэнльд (дэльфін) – лішнія слова
бераейв (варабей)
кмурчак (крумкач)
35. Знайдзіце агульны канчатак
б .. д .. гр .. ян .. к .. л .. м .. п .. р .. др .. (от)
36. Устаўце слова, якое было б канцом першага і пачаткам другога
не .. юся (ба)
37. Выключыце лішнія слова
ыроцн (Чорны)
склао (Колас)
кратеікчав (Караткевіч)
нэйтэйнш (Эйнштэйн) – лішнія слова
38. Устаўце слова, якое пазначае тое, што і словы па-за дужкамі
лес (...) хімічны элемент (бор)
39. Знайдзіце агульны канчатак
в ... м ... п ... г ... (ена)

40. Устаўце слова, якое пазначае тое, што і словы па-за дужкамі
частка дрэва (.....) вобласць ведаў (галіна)
41. Устаўце слова, якое было б канцом першага і пачаткам другога
ак р (цэнт)
42. Выключыце лішнія слова
хума (муха)
мэтріт (тэрміт)
вакуп (павук)
кукр (крук) – лішнія слова
43. Устаўце слова, якое пазначае тое, што і словы па-за дужкамі
костка пальца павукавіднае (фаланга)
44. Устаўце слова, якое было б канцом першага і пачаткам другога
га ... рэль (мак)
45. Знайдзіце агульны канчатак
б к м н в (очка)
46. Выключыце лішнія слова
кааз (каза)
есрамоф (семафор) – лішнія слова
брабё (бабёр)
нокь (конь)
47. Знайдзіце агульны канчатак
дз ... п ... ц ... вос ... яс ... (ень)
48. Устаўце слова, якое было б канцом першага і пачаткам другога
а .. ні (са)
49. Знайдзіце агульны канчатак
б ... м ... р ... с ... кр ... ст ... (оль)
50. Выключыце лішнія слова
тбар (брат)
рсеят (сястра)
укчаун (унучка)
перыкак (скрыпка) – лішнія слова
кадзядзь (дзядзька)

Бачна, што прапанаваныя практыкаванні спрыяюць агульнаму развіццю ўменняў вербальнага мыслення на лексічным узроўні. Гэта абумоўлена тым, што пры іх выкананні вучань ажыццяўляе асноўныя аперацыі мыслення: класіфікацыю і аналіз пры вылучэнні лішняга слова, сінтэз – пры знаходжанні агульнага канчатку і г. д. Такім чынам, інтэлектуальны кампанент прыўносіцца ў працу над лексічным узроўнем мовы.

Натуральна, што настаўнік можа самастойна мадыфіцыраваць заданні: прыстасаваць іх да ўзроўню маўленчага развіцця сваіх вучняў, да пэўнай тэмы. Напрыклад, ключавыя паняцці тэмы могуць быць прапанаваны вучням у выглядзе анаграм для лепшага запамінання, лагічнай перапрацоўкі, падвышэння цікавасці да тэмы.

Такім чынам, багаты лексічны запас або лексікон мае вялікае значэнне для вывучэння мовы і, у прыватнасці, для разумення тэксту. Лексікон рэпрэзентаваны ў свядомасці ў выглядзе спіралі значэнняў. Для больш якаснага разумення і спараджэння тэксту неабходна ўзбагачэнне лексікону і яго актывацыя. Актывацыі можна дасягнуць праз выкананне практыкаванняў, якія адначасова развіваюць вербальнае мысленне ўвогуле.

Літаратура

1. Альманах психологических тестов. – М.: «КСП», 1996. – 400 с.

2. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. – СПб.: Питер, 2000. – 368 с.
3. Залевская А. А. Слово в лексиконе человека. – Воронеж: Изд-во Ворон. гос. ун-та, 1990. – 204 с.
4. Коростелёв В. С. Усвоение лексики при обучении говорению с точки зрения закономерностей порождения речи // Психолингвистический аспект овладения иноязычной речью: Сб. ст. / Редкол. Е. И. Волкова. – Воронеж: Изд-во Ворон. гос. ун-та, 1982. – С. 56 – 60.
5. Смыкоўская В. І. “Развіццё мовы вучняў на ўроках літаратуры”. – Мн.: “Народная асвета”, 1988.
6. Цветкова Л. С. Нейропсихология и афазия: новый подход. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. – 592 с.
7. Reber Arthur S. “The Penguin Dictionary of Psychology”. – Penguin Books, 1995.

РЭЗІЮМЕ

У артыкуле раскрываецца сучасны псіхалінгвістычны погляд на структуру лексічнага значэння і будову ўнутранага лексікону. Абгрунтавана важнасць практыкаванняў, прызначаных для актывізацыі лексікона вучняў. Прапануецца комплекс практыкаванняў, скіраваных на актывізацыю лексікона, на аснове заданняў тэста вербальнага інтэлекту Г. Айзенка.

The article expands upon the modern psycholinguistic approach to lexical meaning and mental lexicon structure. The importance of exercises aimed at activating students' vocabulary is substantiated. The author suggests a set of the corresponding exercises based upon the tasks of H. Eysenk verbal intelligence test.